

УДК 821.161.2

Школа В. М.,
кандидат філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

ФУНКЦІОНУВАННЯ КАЛЕНДАРНИХ ОБРЯДІВ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ДРАМАТУРГІВ 20–30-Х РОКІВ ХХ СТ.

Актуальність дослідження. Складовою частиною художньої творчості народу є фольклорна драма. Хоча вона і належить до досить пізніх жанрів усної народної творчості, її початок сягає давніх часів.

Усна словесність виділилася від синкретичної форми прамистецтва і розвивалася “в тісному зв’язку з примітивним поганським релігійним культом і з найстаршою слов’янською міфологією” [7, 40]. Початки усної поетичної творчості, закорінені в обрядодії, окреслив Михайло Грушевський: “Людський колективний крик (неартикульований хоровий спів в примітивній формі), ритмічний рух (танець) і ритмічний гук, викликаний різними ударами – почавши від ударів голих рук і різних інструментів (примітивна форма оркестра), се той ґрунт, на котрім виростають, очевидно, найстарші форми словесного мистецтва” [9, 95].

Одним із елементів язичницької обрядовості були ігрища, які поступово розвинулися у драматичне дійство [25, 13–14]. Пізніше терміном “дійство” позначали твори церковної та церковно-шкільної практики [11, 17]. Розмежовуючи обряди, для котрих характерний магічний зміст та ігрища, покликані для розваги реципієнта, В. Всеволодський-Гернгросс зауважує, що у XVI–XVII ст. ігрища переходять у драму [5, 33]. Відзначаючи близькість драми та гри, дослідник вказує, що у грі на першому місці стоїть ігровий інтерес, у драмі – сюжет, тема, ідея [11, 19]. З найдавніших часів і до XVII ст., як наголошує Михайло Возняк, організаторами й учасниками найважливіших народних обрядів були народні лицедії-скоморохи [3, 6]. Вперше про них згадується у літописі 1068 року [6, 20]. Філарет Колеса вказує на те, що професійні співці-скоморохи прийшли на Київську Русь із Візантії і Заходу [14, 6]. Їхні ігрища були найстаршими “театром” Київської Русі. На стінах Софіївського собору в Києві збереглися фрески, що відтворюють заняття представників суспільної верстви, “що зробила розваги своїм фахом” [13, 16]. Але церковники постійно переслідували скоморохів аж до заборони царським указом їхньої діяльності. Подібною була доля мандрівних співаків і комедіантів і у Польщі, зокрема Юліуш Клейнер наголошує, що у XV ст. один із архієпископів зачиняв їх до в’язниці [30, 27].

При інтересі до традицій усної народної творчості, характерне зацікавлення і народними ритуалами, обрядами, які лягли в основу народної драми. І хоча, на думку Михайла Возняка, “тільки слабкий відгомін обрядів драматичного характеру подибуємо в давніх літературних драматичних творах” [3, 9], їхні елементи широко представлені у творах письменників 20–30-х років ХХ століття.

Обряди виступають джерелом народної драми, одночасно у творчості митців вони функціонують як зразки прадавньої синкретичної культури. **Метою**

нашої розвідки є розгляд обрядодійств, зафіксованих у творах українських письменників 20–30-х років ХХ ст. Для цього маємо розв'язати низку **завдань**: із великого масиву драматичних творів виокремити тексти, у художню структуру яких уведено обряди та ритуали; розглянути функціонування календарних та родинно-побутових обрядів в аналізованих творах.

Найповніше відображені календарні землеробські ритуали. Календарні зміни підпорядковуються закону повторюваності: “Циклічна повторюваність – закон біологічного існування, йому підпорядковані світ тварин і людина як частина цього світу”, – писав Юрій Лотман [16, 34]. Цикл календарних обрядів пов'язаний з календарними міфами, з аграрною магією, орієнтованою на зміну пір року і на забезпечення врожаю [18, 656].

Серед календарних ритуалів найширше представлена традиційна новорічна обрядовість – низка зимових свят, зокрема, Святого Миколая, Різдво, Новий рік, Хрещення.

Святий Миколай виступає помічником і заступником хлібороба. У репертуарі драматургів, які мешкали за межами Радянської України, зокрема, Спиридона Черкасенка та Василя Гренджі-Донського, є п'єси для дитячого театру, приурочені до 19 грудня – зимового Миколая.

П'єса Василя Гренджі-Донського “Святий отець Николай” (1936). складається із двох самотійних частин. Перша становить діалог жінки із хворим хлопчиком – це швидше монолог матері, який “розривається” запитаннями сина про святкування Святого Миколая. Ця частина є своєрідним прологом до другої, в якій виступають вже інші персонажі: Святий Миколай, янголи, дівчатка, хлопчики та ін.

Твір Василя Гренджі-Донського має пізнавальний характер, а п'єса Спиридона Черкасенка вирішена в морально-етичному ключі. У її фіналі нагороджуються добротворці.

Серед свят зимового циклу вирізняється день народження Ісуса Христа. Свято зберегло залишки дохристиянських вірувань – відзначається 25 грудня, після дня зимового сонцестояння, коли “новонароджене” сонце повертало на весну. У ці дні проводився обряд колядування – обходи хат з виконанням колядок – величально-поздоровчих різдвяних пісень, які містять магічні закляття, речитативних формул (віншівок) чи духовних пісень. Колядування – частково християнізований позацерковний звичай. В основу магічно-ритуальних різдвяних дійств була покладена, як зазначають автори “Української минувшини”, магічна ідея “першого дня”, згідно з якою побажання, висловлені на новорічні святки, мали стати реальністю.

У різдвяні дні ходили колядувати із вертепом – дерев'яною скринькою – своєрідним театром. На Україні вона була двоповерховою. На першому поверсі показували побутово-пародійні сценки, на другому – сюжети, запозичені з євангельських оповідей про народження Ісуса Христа, прихід волхвів з дарами, нищення немовлят за наказом Ірода, плач Рахілі за вбитими немовлятами.

Таким чином, вертепна дія складається із комбінації двох різнорідних частин, “зв’язаних доволі механічно” [1, 95]. Це пояснюється тим, що вони “впливали з різних джерел і віками розвивалися окремо”: лялькової драми, темою якої ще у XV ст., як зауважує Іван Франко, були світські сюжети та витісненої з церковної огорожі на міську площу духовної драми про Різдво Христове, прихід трьох царів та Ірода, [29, 191]. На українських землях з XVII століття поширився канонічний текст із усталеними образами (новонароджений Ісус, його Мати Марія, Йосип, пастухи, ангели, Ірод, його воїни).

У грудні 1918 року “Молодий Театр” під керівництвом Леся Курбаса поставив експериментальну виставу “Вертеп”. Відзначаючи національну самобутність дійства, зокрема, орієнтацію режисера на сокиренський вертеп Галагана, Валер’ян Ревуцький вказував на добру обізнаність Леся Курбаса з маріонетковим театром Гордона Крега: “І він зробив синтез – одухотворив ляльки вертепу теорією Г. Крега” [15, 28].

Свій варіант вертепного дійства подала у 1921 році Марійка Підгірянка. Її “Вертеп” містить унормоване народною традицією коло персонажів, і функцій, які вони здійснюють. Письменниця розробила першу, духовну частину – сцену поклоніння, достосовуючи її до українських реалій:

Балтазар:

Аж красше время для вас настане;
Дадуть вам руку браття Славяне.
И выведут вас из тьмы неволь
На свѣтло правды, науки, волю [21, 23].

Авторка трансформувала і колядку “Нова радість стала”, завершуючи її побажанням:

Даруй роки щасливіи
Подкарпатской Руси [21, 23].

Різдвяна гра (авторська дефініція) “Святий вечір” (1936) Василя Гренджі-Донського знайомить маленького глядача зі звичаєвим правом та повір’ями українців: “треба сідати, щоб ліпше спалося, щоб кури яйця не випивали”, “хто в день Святого Вечора чемний, то чемним буде цілий рік” [8, 457]. Колядки до цього твору подав Микола Аркас.

Тематика зимових різдвяних свят об’єднує твори Олени Пчілки: одноактну п’єсу “Різдвяна байка” (1919) та п’єсу “Щасливий день Тараса Кравченка” (1920).

У художню структуру “Різдвяної байки” введено етнографічний матеріал: розповідь про хвойне дерево – “ялинку або сосонку”, яке “убірають на Різдво” [23, 5], колядки. Зібрані Оленою Пчілкою колядки публікувалися у 1903 році в журналі “Кіевская Старина” (т. I–VI). У п’єсі “Щасливий день Тараса Кравченка” відтворюється давній український звичай: “наші хлопці ходять на Новий рік по домівках своєї округи поздоровляти господарів, а при тім подають вірші, котрі умисне komponуються і друкуються на аркушиках” [24, 12].

У п’єсі “Дві чарівниці” (1919) зображено святкування Масляної. У її художню структуру авторкою введено обряди, звичаї, прикмети:

Не зву тебе “журавликом”,
Щоб я не журився, –
Назву тебе “веселиком”;
Щоб я веселився [22, 8].

Твір має й іншу назву – “Зима й Весна”, таким чином у заголовок винесені імена головних персонажів-антагоністів. Весна уявлялася як воскресла істота, а зима асоціювалася зі смертю. Герої перебувають у словесному і дієвому суперництві: відбуваються діалогічні змагання і ритуальні поєдинки, у яких перемагає претендент. Агональні форми обрядового словесного змагання між Зимой і Літом “носять сліди глибокої давнини” – це вербальні змагання Бога з людиною [1, 32]. Як вказував Віктор Жирмунський, словесні змагання між Зимой і Літом мали магічно сприяти аграрному добробуту села [10, 209].

Змагання весни з зимою передано і в сценічній картині Д. Марчишина “Весна” (1933). У творі відображено процес утримання і передачі від покоління до покоління народних уявлень:

Дідусь. <...> я це чув ще від старих людей, що на Зелені Свята Весна з Весняним Вітром шлюб беруть [17, 20].

До весняного календарного циклу належить і дитячий твір П. Сорокотяга “Розтлумачили” (1931). П’єса “пристосована до кампанії “Охорона пташок”” [26, 3].

Серед літнього циклу обрядів виділяється давньослов’янське свято літнього сонцестояння – Івана Купала. На нього накладлося вшанування православною церквою дня Іоанна Хрестителя. У давнину це свято, яке вважалося шлюбом води і сонця (Лади з Купалом), проходило у купальську ніч з виконанням багатьох ритуалів та магічних дій, ворожінь, ігрищ, що супроводжувалися купальськими піснями. Вірили, що трави, зібрані на Купала, мають особливо цілющі властивості. Багато повір’їв було пов’язано з квіткою папороті. Іван Нечуй-Левицький, називаючи свято “язичницькою службою богам”, писав: “Ні один народний обряд не переносить нас у таку давню старовину, як обряд Купала” [20, 54].

Втрата святом за радянських часів сакрального статусу засвідчена у колективній роботі драмгуртка клубу імені Карла Маркса – п’єсі “Івана Купала” (1925). І хоча персонажі твору співають, грають “Короля”, гадають, ворожать, йдуть до лісу в пошуках скарбів, у фіналі твору деякі із них поділяють думку, висловлену комсомольцем: “<...> це старі, дикі звичаї, що здавались селянам за втіху, а вони були на користь тільки куркулям та корчмарям” [12, 39]. Натомість молоді пропонували інші ціннісні орієнтири:

Комсомолець. Як-би ви записались до клубу, там-би вам дали освіту, знання... Тоді ви покинете стародавні нікчемні іграшки [12, 57].

Отже, твір засвідчив неприйняття й відторгнення вікової культурної традиції, руйнування архаїчного календарного ритуалу та прагнення сформувати нову картину світу, насадивши й утвердивши інший обшир сакрального.

До свят осіннього циклу належать обряди, пов’язані з певними циклами сільськогосподарських робіт – з початком та завершенням жнив. Обжинки –

старовинний народний звичай, який сягає доісторичних часів, святкування закінчення жнив. Головна мета дійства – сприяти забезпеченню майбутнього урожаю.

У п'єсі Августина Волошина “Без Бога ні до порога” зображені сцени скликання женців на гостину та їх частування з нагоди обжинок: “За останнім куплетом женці входять у двір. Попереду дівчата високо тримають великого вінка, виплетеного з колосків жита або пшениці й перевитого ружами, а також великий хліб із нової муки” [4, 359].

У творі звучать обжинкові пісні [4, 359–360], які славили працелюбність трударів та величальна господареві:

Один із женців (виходить із натовпу й стає перед господарем).

Вітай, милий господарю,
Прийми вінок колосків,
Хвали Бога за уроду,
За цей красний новий хліб [4, 360].

В обжинкових піснях, які виконувалися на закінчення жнив, визначальну роль грають, подібно як у колядках і щедрівках, величання [7, 52]. Традиція відзначення цих свят залишилася і у Радянській Україні. Так, герої п'єси Івана Мізюна “Новими стежками” (1930) висловлюють намір відзначити свято першого снопа [19, 58]. Хореографічна композиція – “Символічне святкування дня першого снопа” [28, 60] – завершує п'єсу В. Суходольського “Струм” (1932), а “Святкування свята врожаю” [2, 69] – Степана Бондарчука “Колектив неможливіх або свято врожаю” (1925).

Твори Миколи Куліша зображують ситуації, за яких секуляризувалися календарні обряди: Великодні (“Отак загинув Гуска”, “Патетична соната”), Різдвяні (“Прощай, село”).

Отже, взаємозв'язок свят і праці має давні традиції, які продовжують функціонувати і нині.

Коли календарні обряди забезпечували календарно-господарську діяльність, то інший цикл обрядів регламентував сімейно-побутові стосунки. Основні віхи приватного життя людини супроводжувалися родинними обрядами: хрестинами, весіллям та похоронами. Сімейна обрядовість, зокрема весільна, функціонує у п'єсі Юрія Яновського “Потомки”. Відгомін народних обрядів, зокрема сватання, яке Іван Стешенко назвав “прологом до весільної драми” [27, 46], звучить у п'єсі Миколи Куліша “Прощай, село”. Цьому обряду весільного циклу присвячено твір Василя Гренжі-Донського “Сватання” (1936). Перу закарпатського автора належить п'єса, в якій зображена одна із форм дозвілля сільської молоді – “Вечорниці” (1935) (раніше цей обряд у однойменному творі відтворив викладач, перекладач, поет і композитор Петро Ніщинський).

Отже, картини чи мотиви святкування двох обрядових циклів: тих, які забезпечували календарно-господарську діяльність, та тих, які регламентували сімейно-побутові стосунки, входять у низку п'єс 20–30-х років ХХ століття. У цих

творах досить повно використано елементи календарних свят та обрядів, зокрема зимового циклу.

Література

1. Белецкий А. Старинный театр в России / А. Белецкий. – М. : Изд-во т-ва "В. В. Думнов, насл. бр. Салаевых", 1923. – 103 с.
2. Бондарчук С. Колектив неможливі або свято врожаю / С. Бондарчук. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 76 с.
3. Возняк М. Початки української комедії 1619–1819. Друге незмінне видання / М. Возняк. – Нью-Йорк : Говерля, 1955. – 252 с.
4. Волошин А. Без Бога ні до порога / А. Волошин // Вибрані твори. – Ужгород : Вид-во Закарпаття, 2002. – С. 330–371.
5. Всеволодский-Гернгросс В. Н. Русская устная народная драма / В. Н. Всеволодский-Гернгросс. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 136 с.
6. Всеволодский-Гернгросс В. Н. Русский театр от истоков до середины XVIII века / В. Н. Всеволодский-Гернгросс. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 263 с.
7. Гнатишак М. Історія української літератури / М. Гнатишак. – Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1941. – Кн. 1. – 132 с.
8. Гренжа-Донський В. Твори / В. Гренжа-Донський ; [літ. ред. В. Лев]. – Вашингтон : Вид-ня Карпатського союзу, 1983. – Т. 3 : твори для дітей і молоді. – 687 с.
9. Грушевський М. Історія української літератури : [в 6-ти т.] / М. Грушевський. – Нью-Йорк : Видавниче тов-во "Книгоспілка", 1959. – Т. 1. – 360 с.
10. Жирмунский В. М. Проблема фольклора / В. М. Жирмунский // Сергею Федоровичу Ольденбургу : [сборник статей]. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1934. – С. 195–213.
11. История русского драматического театра : [в 7-ми т. / гл. ред. Е. Г. Холодов]. – М. : Искусство, 1977. – Т. 1. : от истоков до конца XVIII века / [под ред. В. Н. Всеволодский-Гернгросс]. – 485 с.
12. Івана Купала // Гартований театр (статті, матеріали, п'єси). – Х. : Державне видавництво України, 1925. – Зб. I. – С. 35–57.
13. Кисіль О. Український театр : популярний нарис історії українського театру / О. Кисіль. – К. : Книгоспілка, 1925. – 179 с.
14. Колеса Ф. Українська усна словесність / Ф. Колеса ; [вст. М. Мушинки]. – Едмонтон : Канадський інститут Українських студій, 1983. – 645 с.
15. Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників : [документи] / [заг. ред., передм. і прим. В. Ревуцького ; упор. і техн. ред. О. Зінкевич]. – Балтимор-Торонто : Українське вид-во "Смолокип" ім. В. Симоненка, 1989. – 1026 с.
16. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров : [статьи ; исследования ; заметки] / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПБ, 2004. – 704 с.
17. Марчишин Д. Весна / Д. Марчишин. – Л. : Русалка, 1933. – 26 с.
18. Мифология : [большой энциклопедический словарь] / [гл. ред. Е. М. Мелетинский]. – 4-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 736 с.
19. Мізюн Г. Новими стежками / Г. Мізюн. – Х. ; К. : ДВУ, 1930. – 60 с.
20. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу : ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – 2-ге вид. – К. : Обереги, 2003. – 144 с.
21. Підгорянка М. Вертеп / М. Підгорянка. – Ужгород : Вид-во Товариства "Просвіта" ; Державна типографія в Ужгороді, 1921. – 23 с.
22. Пчілка О. Дві чарівниці // ІЛ. – Фонд 28. – Од. зб. 100. – 35 арк.
23. Пчілка О. Різдвяна байка // ІЛ. – Фонд 28. – Од. зб. 117. – 31 арк.
24. Пчілка О. Щасливий день Тараса Кравченка // ІЛ. – Фонд 28. – Од. зб. 100. – 27 арк.

25. Русская народная драма XVII–XX веков : тексты пьес и описание представлений / [ред., вст. ст. и коммент. П. Н. Беркова]. – М. : Искусство, 1953. – 356 с.
26. Сорокотяга П. Розтлумачили / П. Сорокотяга. – Харків ; Вінниця : Молодий більшовик, 1931. – 22 с.
27. Стешенко І. Історія української драми / І. Стешенко. – К. : Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького, 1908. – Т. 1. – 309 с.
28. Суходольський В. Струм / В. Суходольський. – Харків ; Полтава : Рух, 1932. – 60 с.
29. Франко І. До історії українського вертепу XVIII віку / І. Франко // Збір. творів : [у 50-ти т.]. – К. : Наукова думка, 1976–1986. – Т. 36 : літературно-критичні праці 1905–1906. – 1982. – С. 170–375.
30. Kleiner J, Maciag W. Zarys dziejow literatury polskiej / J. Kleiner, W. Maciag – Wroclaw ; Warszawa ; Krakow : Wydawnictwo Zaklad narodowy im. Ossolinskich, 1990. – 616 s.

Анотація

У статті аналізуються п'єси українських драматургів – громадян Радянської України (Степана Бондарчука, Олени Пчілки та інших) і тих, які мешкали за її межами (Василя Гренжі-Донського, Дмитра Марчишина, Марійки Підгорянки, Спиридона Черкасенка). Розглядаються твори, в яких знайшли відображення українські народні обряди. Досліджується процес передачі українськими митцями 20–30-х років картин святкування календарного та сімейно-побутового циклів.

Ключові слова: п'єса, обряд, цикл, вірування, вертеп.

Аннотация

В статье анализируются пьесы украинских драматургов – граждан Советской Украины (Степана Бондарчука, Елены Пчилки и других) и тех, которые жили за ее пределами (Василия Гренжи-Донского, Дмитрия Марчишина, Марии Подгорянки, Спиридона Черкасенка). Рассматриваются произведения, в которых нашли отражение украинские народные обряды. Исследуется процесс передачи украинскими художниками 20–30-х годов картин празднования календарного и семейно-бытового циклов.

Ключевые слова: пьеса, обряд, цикл, верования, вертеп.

Summary

The article analyzes the play of ukrainian dramatists – citizens of the Soviet Ukraine (Stepan Bondarchuk, Olena Pchilka and others) and those who lived outside (Grenzhi Basil-Don, Dmitriy Marchishin, Maria Pidgoryanka, Spyridon Cherkasenko). Considered works that reflected Ukrainian folk rituals. We study the transmission Ukrainian artists of 20–30s paintings of calendar celebration, family and domestic cycles.

Keywords: play, rite, ritual cycle, beliefs, den.